

Буткевич О.В.*

ПРАВА ЛЮДИНИ: ЧИ ЦЕ ВИНАХІД СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА?

В правовій доктрині прийнято розглядати поняття прав людини як продукт сучасності. Втім, якщо це вірно стосовно галузі міжнародного права захисту прав людини, то аж ніяк не можна говорити про таку пізню появу самого поняття або формування сутності прав людини, відповідних засобів і методів їх міжнародного визнання та захисту. Тут можна вказати принаймні на дві помилки дослідників. По-перше, права людини розглядаються переважно як продукт європейської цивілізації: «Концепція прав людини – універсальне завоювання західної (європейсько-атлантичної) цивілізації. Вперше в історії воно було закріплено в американській Декларації незалежності, Конституції та Біллі про права. Однак, за суворим рахунком, ці знаменні документи лише «нотаріально оформили» уявлення і поняття, котрі впродовж принаймні двох століть визрівали в Старому світі. ...права людини мали релігійно-моральні витоки: вони викувувались в горнилі Реформації і боротьби за віротерпимість, що слідувала за нею» [1]. Як варіант такого підходу вчені говорять про європейсько-християнське походження прав людини [2, С. 29-35]. Так заперечується столітня історія формування поняття про людину в міжнародно-правовій теорії і практиці позаєвропейських народів, заперечуються їхні (часто набагато вагоміші за європейські) надбання у цій сфері.

По-друге, розглядаючи права людини як порівняно сучасне явище, дослідники щонайбільше дозволяли собі вказувати на згадки про цю категорію в історії політико-правової думки (інколи – міжнародно-правової думки), а не власне на рівні правового регулювання цієї сфери, її втілення в міжнародних нормативно-правових актах. Відтак передісторія становлення сучасної галузі прав людини виносилася ними з контексту практичного міжнародно-правового регулювання у сферу правової думки [2, С. 35-90; 3, С. 7, 16-42].

Втім, сучасні дослідники міжнародного права і зокрема міжнародно-правового захисту прав людини дедалі все частіше змушені звертатися до питання прав людини в докласичному міжнародному праві, зокрема у стародавній період. І це закономірно, адже саме у той час почала формуватись «ідея людини, особи, як чогось особливого, що виділяється з роду, общини, держави, як самостійного суб'єкта права» [3, С. 18].

Особливості міжнародного права в докласичний період його розвитку дають можливість говорити про неминучість зародження в ньому ідеї людини, особи, як первинного елементу міжнародних відносин та відповідного правового регулювання її статусу. Цю рису докласичного міжнародного права підмітив професор Київського університету Св.Володимира В.Незабитовський в дискусії про міждержавний характер цього права, стверджуючи, що тривалий період (до етапу Середньовіччя) воно розвивалося як правова система із різноманітними видами суб'єктів: «при заснуванні науки міжнародного права думка про союз загальнонародний не була зовсім чужою теорії. Міждержавне право звичай звалось *jus gentium*. Цей термін запозичений з римської юриспруденції. Під цим терміном публіцисти розуміли два елементи: 1) право міждержавне, яке визначає відно-

* доктор юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

сини держав, як політичних одиниць, і 2) право загальнонародне, тобто право усіх людей, пов'язаних спільними звичаями, спільним рівнем цивілізації і визнанням в людині людської гідності не залежно від політичного поділу по державах. З плином часу ...думка про союз загальнонародний зникає, а відносини загальнонародні губляться і зникають у відносинах державних. Право міждержавне і право загальнонародне – дві окремі сфери. Відокремлення цих сфер є безумовно успіхом. На жаль, справжнього відокремлення не видно у публіцистів, які займаються міждержавним правом. У них право загальнонародне поглинуто, так би мовити, правом міждержавним і принесено йому в жертву» [4, С. 109-110].

На першому етапі міжнародних відносин між утвореннями додержавного типу необхідність їх впорядкування зіткнулась з проблемою неприйняття багатьма первісними релігіями відносин з утвореннями, що сповідували інші вірування. Вихід за межі власного соціуму ще в первісний період вимагав врегулювання статусу іноземця як первинного елементу міжнародних відносин. Подолання існуючого почуття ворожості чи страху до них відбувалось шляхом встановлення відповідного міжнародно-правового інституту, що детально врегулював їх статус. Так, одним із первинних інститутів міжнародного права, що сформувався ще в додержавний період, стає інститут іноземців. Вже на ранніх етапах із нормативного комплексу стосовно правового статусу іноземців виділяються норми, що регулюють статус офіційних представників іншої держави (послів, торговців, моряків та ін.), норми щодо іноземців, котрі проживають на території іншої держави («приватних» іноземців), а також норми, якими врегулюється у міжнародних звичаях та договорах особистий статус особи в різних ситуаціях (правила видачі правопорушників, статус військовополонених, поранених, нейтралізованих осіб, цивільного населення під час війни та ін.).

Виникненню інституту гостинності, пом'якшенню статусу іноземців в міжнародному праві, ставленню до іноземця з повагою, не загрожуючи його життю, власності, безпеці та, як результат, визнанню принципу рівності іноземців і власного населення, сприяло розширення міжнародних відносин стародавніх країн. Це мало і більш широкий аспект – визнання єдності світу взагалі, рівності всіх народів: «Наскільки розширювались взаємовідносини по землі і морю – чому сприяли географічні умови – настільки ж поширювались альтруїстичні почуття і людина поступово усвідомлювала свої обов'язки щодо людства в цілому» [5, р. 123]. Тут, як і в багатьох інших випадках, виявилась функція права по ефективному встановленню і закріпленню найбільш прогресивних цінностей людства, в умовах коли вони заперечувались або не визнавались в суспільстві чи іншими системами управління в ньому (релігією, мораллю). Подібною є роль і сучасного міжнародного права у питанні забезпечення основних прав людини.

Нерідко міжнародним договором особі надавався більш сприятливий статус, аніж вона мала за внутрішнім правом: в договорі фараону Єгипту Рамзеса II з правителем Хатті Хаттусилісом III кінця XIII ст. до н.е. в положенні про взаємну видачу втікачів і злочинців закріплювалось, що така видача може здійснюватись лише за умови гуманного ставлення іншою стороною до виданої їй особи, його сім'ї, не порушення її майнових прав («Якщо одна людина втече з землі Єгипту, або дві чи три, і вони прийдуть до великого правителя Хетів; великий правитель Хетів упіймає їх і зробить все, щоб повернути їх назад Усермаатра-Сетепенру, великому правителю Єгипту. Але щодо особи, яка буде повернута назад Рамзесу–Меріамону, великому правителю Єгипту, нехай її не судять за її злочин, нехай не знищать його дім, його жінок чи його дітей, [нехай] його [не вбивають], нехай жодного ушкодження не буде зроблено його очам, його вухам, його роту чи його ногам, нехай його [не судять] за його злочин»). Подібне положення надовго (майже на три тисячі років) майже зникне з міжнародного вжитку і стане основоположним лише у сучасній єв-

ропейській системі захисту прав людини. Договір царя хетів Супілуліуми I з правителем малоазійської країни Митанні Шаттівазою 1350 р. до н.е. закріплював можливість надання особі, що зазнає гоніння в своїй державі статусу біженця і притулку на території іншої сторони [6].

За відсутності окремого комплексу норм безпосередньо присвяченого дотриманню прав людини в докласичний період основні принципи їх захисту включаються до міжнародних договорів, що укладаються з приводу війни або містяться у міжнародних звичаях щодо порядку ведення бойових дій. Протягом історії вироблені народами закони і звичаї війни, особливо в частині її обмеження і гуманізації ставали сильним об'єднуючим фактором для створення цими народами спільного розуміння прав людини. Форми і засоби гуманізації війни у стародавній період та період Середньовіччя показує, що саме в праві війни зароджувалась ідея захисту прав людини, що потім переросла у формування міжнародного права прав людини у XX ст. [7, р. 4-69].

Оскільки права людини є поняттям універсальним, воно в тій чи іншій мірі властиве всім народам і цивілізаціям. Саме тому вивчення поняття прав людини вимагає порівняльно-правового дослідження. Виникнення ідеї невідчужуваності, природного характеру прав людини є досягненням принаймні греко-римської античності (часто вчені пов'язують виникнення ідеї прав людини з природним правом, датуючи появу останнього античною Грецією) [3, С. 161]. У той час, на їх думку, сформувались практично всі категорії прав людини, відомих сучасному міжнародному праву (серед яких – право на життя, свободу, особисту недоторканість, право власності, свобода думки та релігії, та ін. права, перераховані в сучасних міжнародно-правових документах у цій сфері) [8, р. 3].

Проте, вже характер закріплення статусу особи в договорах між державами стародавнього близького Сходу III – II тисячоліть до н.е. свідчить, про більш раннє походження ідеї прав людини. Звичайно, не можна не враховувати різниці між поняттям прав людини, як ми його сьогодні розуміємо, та відповідними ідеями стародавнього світу. На думку дослідника цього поняття, різниця між ними полягає в тому, що в теперішній період поява ідей та системи міжнародного захисту прав людини була спричинена кризовим станом, який став наслідком I-ї та II-ї світових війн. В той час, як в стародавній період ідея про необхідність захисту особи шляхом міжнародних засобів і методів є "справжнім продуктом ...органічним паростком, що формувався й адаптувався до змінних обставин" [8, р. 9]. У той період ідея захисту особи та її прав походила від внутрішнього переконання народів, і відтак була більш гнучкою та пристосованою до обставин міжнародного життя. Саме ці риси вигідно вирізняють ідею захисту особи у стародавній період порівняно із сучасною міжнародно-правовою системою захисту прав людини.

Так, вже в перших договорах між правителями країн стародавнього Близького Сходу і Малої Азії (переважно у широкомасштабних угодах) серед іншого закріплюється питання правового статусу осіб кожної зі сторін. Так, у союзному договорі хетського царя Супілуліуми I з царем Амурру Азірасом (близько 1380 р. до н.е.) містились положення про взаємну видачу сторонами втікачів, про статус громадян Амурру, які постійно проживають на території держави хетів; у договорі царя Асірії Есархаддона з царем Тиру Баалом (676 р. до н.е.), врегульовувались питання статусу громадян однієї сторони на території другої та ін.: у договорі правителя Алалаху Нікмепи з правителем Туніпу Ір-Імою регулювалася видача біженців; договір Баргайаха (правитель можливо Урарту) з правителем Арпаду Матіолу встановлював правила видачі біженців, взаємного транзиту та подорожжя; договір царя країни хетів Супілуліуми I з правителем Митанні Шаттівазою 1350 р. до н.е. врегулював питання міграції, статусу іноземців та їх майна, тощо.

Окремим елементом правового статусу особи в країнах стародавнього Близького Сходу було право іноземців на території іншої країни проживати компактно, власними

«колоніями»- поселеннями, які управлялись їх національними законами та звичаями (греки, фінікійці, іудеї, сирійці, лівійці в стародавньому Єгипті; вавілоняни, лівійці, нубійці, метанні в Асирії, та ін.) Такі поселення, навіть часто, управлялись власною адміністрацією, утворюючи щось на зразок національної автономії. Існувала адміністрація іудейсько-ізраїльської громади в Вавилоні, керував якою так званий «правитель іудеїв». Іноземці, що проживали, у Вавилоні та Єгипті зберігали не лише власні закони, а й мали свою систему культури – парафії, проповідників тощо. Самі іноземці у відповідь наділялись обов'язком дотримуватись законів країни перебування.

Іншим елементом статусу особи іноземця було її право володіти нерухомим майном. Загальна звичаєва норма приписувала зберігати майно померлого на території Єгипту іноземця з метою передачі його вдові чи дітям через представника відповідної держави.

Дослідники стверджують, що в стародавній Греції почало складатись поняття правової держави (хоча й лише на практиці і воно не було сформульовано теоретично): «Держава Солон – правова (в розумінні Х.Кельзена) держава. Народна воля є джерелом права. ...Реформи Солон закріпили владу народу над державою і правом. Поліс є першою державною формою, заснованою на народному суверенітеті. Воля народу виступає як основа права» [9, с. 22]. З одного боку це ще один доказ існування у той час правової системи, заснованої на позитивно-правових засадах правосвідомості. З іншого, свідчить про надання певного обсягу прав народу як носієві правового, державного суверенітету і гарантування їх.

Говорячи про появу ідеї прав людини в стародавній період, дослідники виділяють такі категорії, як філантропія в стародавній Греції та гуманність – в стародавньому Римі. Базуючись на них, можна відмітити, що і в стародавній період ідея і поняття прав людини були більш пов'язаними із міжнародною сферою, аніж із внутрідержавною (національною). Крім того, в стародавній період, як і зараз, найкраще забезпечення права особи отримували саме на міжнародному рівні внаслідок відповідних вимог міжнародних відносин і обігу (так, на становлення ідеї забезпечення в людини певних прав впливали інститути дипломатичної недоторканості, найбільшого сприяння іноземним представникам торгівлі, вилучення цивільного населення та діячів культури з воєнних дій та ін.). В стародавньому Римі питання захисту особи на основі принципу гуманності вирішувались згідно з положеннями *jus gentium*. За ними приписувалось годувати рабів у достатній кількості під час посухи або голоду; заборонялось наносити всім без виключення громадянам Риму та рабам тілесні ушкодження; великий блок приписів щодо дотримання гуманного ставлення належить до стародавніх законів і звичаїв війни.

Проте не можна обмежувати періодом античного Середземномор'я появу і утвердження ідеї, що окрема особа має бути наділена певним обсягом прав. Подібні думки висловлювались і в стародавньому Єгипті (ідея природженої рівності всіх людей, необхідності гарантування за ними певного обсягу прав, рівності всіх людей перед покаранням за злочин та ін.). Найбільш ефективно забезпечення ці ідеї могли мати у природно-правовій чи в релігійній сфері.

Загалом є підстави стверджувати, що в стародавній період не лише формується і проходить своє становлення поняття фізичної особи (індивіда) в міжнародному праві, а й містить принципи гуманізму, гостинності, найбільшого сприяння. В той же період формуються основні засади захисту людини, який є більш дієвим на міжнародному рівні.

В період раннього Середньовіччя, коли відбувається певна «приватизація міжнародного права» об'єкт міжнародного права змінюється – тепер це не особа, а територія. Однак досить швидко і часто під впливом релігійних доктрин (християнства та ісламу) норми щодо правового статусу іноземців, гуманізації положення особи під час війни та ін. положення вироблені античністю, повертаються, а також починають розвиватись нові, від-

повідні епосі (божий мир, боже перемир'я, асилія служителів культу, правове положення торгівців, учасників іноземних торгівельних факторій, їх майна та ін.) [10].

За аналогією до концепції *ubi societas ibi ius* можна стверджувати, що там де існує система міжнародно-правового регулювання відносин (міжнародне право), має бути й відповідне їй теоретичне тлумачення та обґрунтування (міжнародно-правові погляди). Відтак, регулювання прав людини та їх захисту міжнародними методами вже від початку закріплювалося у правосвідомості народів, а також виникали відповідні тлумачення цієї категорії в міжнародно-правовій думці. У стародавній (первісний і ранньостародавній) період таке обґрунтування втілювалось у міфології, в період греко-римської античності – в загальноправовій думці, в пізньостародавній і ранньосередньовічний – в ідеологічних, правових творах, творах з міжнародних відносин тощо.

Створюючи моделі поведінки в сфері зовнішніх зносин, міфологія вперше виділила їхніх суб'єктів. Оскільки героями міфологічних сюжетів виступали в основному боги чи легендарні правителі, то вже на цьому етапі виділяються міжнародні відносини на рівні певної політичної структури і міжнародні відносини між окремими суб'єктами цих структур. В першому випадку боги і легендарні правителі представляли народ, державу в цілому, в іншому вступали в міжнародні відносини в особистій якості. Таким чином, в міфології закладаються основні засади майбутніх міжнародних відносин: власне міждержавних відносин і відносин між окремими особами - представниками різних народів чи держав.

Для розуміння статусу особи, людини у стародавній правосвідомості важливо врахувати те, що релігійні вірування народів, як правило, полягали в тому, що боги створили всіх людей однаковими, рівними. В давньоєгипетській легенді III тисячоліття до н.е. говориться про те, що «всемогутній Бог ...створив усіх людей однаковими» [11, р. 7-8]. Подібні ж міфологічні уявлення були вироблені в стародавній Месопотамії та інших регіонах.

В грецькій міфології проступає ідея захисту іноземців, навіть від їхньої власної держави (що є проявом первинного формування ідеї міжнародного захисту прав людини). Так, досить поширеним є сюжет вигнання героїв з власної держави з наступним отриманням ними притулку в іншій (цар Аргосу Адраст надав не лише притулок, а й видав своїх дочок заміж за вигнанців Тідея і Полініка; міфічний персонаж Пелей, не лише знаходить притулок в царя Акаста, але й отримує від нього очищення від своїх колишніх гріхів; македонський цар Кіссей надав притулок міфічному герою Архелаю, за що той допомагає Кіссею розбити навалу його ворогів та ін.).

Більш опосередковано говориться про статус особи, її права в стародавніх і ранньосередньовічних правових джерелах [12]. Одним проявом грецької загальноправової думки є постановка питання про співвідношення особистого і суспільного, фізичної особи і поліса, окремої людини і громади (Демокрит). Так формувалися поняття місця людини, народу та держави в системі правових відносин. Поняття «закон заради людини» проявляється в ідеології Платона. Звідси й його прихильність «кращому законодавству», більш досконалим правовим системам, навіть якщо вони належали іноземним країнам чи іншим полісам. Тут він закликав не гребувати наслідувати, запозичувати кращі правові досягнення інших народів: «критські закони... не даремно особливо славляться серед еллінів. Вони правильні, оскільки роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. Є два роди благ, одні людські, інші — божественні. Людські залежать від божественних» (Платон. Закони, 631, с).

Тут, переходячи до двох історично основних підходів до розуміння міжнародного права: природно-правового і позитивістського, слід відзначити, що іще з стародавнього періоду (і надалі протягом історії) саме в рамках першого з них утверджувалося розуміння

прав людини (як прав природжених, природних і т.п.). Як відзначають дослідники, «ранні теорії природного права ніби знімали проблему походження права взагалі, підкреслюючи первинну присутність у людини як соціальної істоти певної суми прав» [13, с. 324]. Навіть встановлення пріоритетності прав людини в міжнародному праві ХХ століття пояснювали відродженням інтересу до концепції природного права.

Завершують формування ідеї прав людини у стародавній міжнародно-правовій думці твори римських юристів. У цьому контексті на перший план в них виходить визначення міжнародного права, як права усього людства, притаманного всім народам, такого, що несе в собі норми, принципи й стандарти, характерні кожній людині (визначення права народів Ульпіана, Гермогенівна, Гая). Тут підхід римських класичних юристів до пояснення права народів пояснює згадану позицію В.Незабитовського стосовно того, що докласичне міжнародне право уявлялось правом загальнонародного союзу, його тлумачення було побудованим на природно-правовій концепції і втілювало воно норми, властиві усім народам. А базисом такого тлумачення міжнародного права було розуміння людини, як основи і кінцевого об'єкту такого правопорядку: «За природним правом, - вважав Ульпіан, - всі люди розглядаються рівними» (Д.50.17.32).

В середньовічній міжнародно-правовій теорії і практиці ідея прав людини встановлюється в залежності від необхідності врегулювання відповідних практичних міжнародно-правових взаємин (врегулювання особистого статусу та статусу майна іноземних торгівців в міжнародному торгівельному праві; правовий статус іноземців, що тимчасово оселилися або постійно проживають на території іншої держави в інституту іноземців; статус іноземних моряків, членів екіпажу іноземного морського судна та приватних пасажирів в міжнародному морському праві; виділення поняття захисту прав іноземних громадян від їхнього правителя – передвісник теорії гуманітарної інтервенції та ін.). В цей період у Європі вже утверджується принцип свободи пересування (договір між республікою Генуя і королем Майорки 1181 р., Велика Хартія вольностей 1215 р., та ін.).

Тут слід відзначити, що ще в аккадській мові існував термін на позначення "свободи пересування". А саме це поняття містилось у кодексі законів Ліпіт–Іштара (XX ст. до н.е.) і застосовувалось зокрема щодо громадян міст Шумеру і Аккаду. Перше його значення полягало в звільненні реформою Ліпіт–Іштара громадян цих міст і надання їм певної сукупності прав (які в майбутньому, зокрема в сучасному міжнародному праві складуть основу поняття «громадянські права та свободи»).

Починаючи з періоду Середньовіччя можна говорити про сформованість низки різних регіональних підсистем міжнародного права, котрі виробляють власне специфічне розуміння прав людини. Саме відтоді закріплюються основні, відомі класичному і сучасному міжнародному праву, його підсистеми із характерними їх тлумаченнями цього права – китайсько-конфуціанська, індійсько-буддистська, мусульманська, європейсько-християнська. Одним з найбільш вагомим для кожної з них (як і показовим для їх розрізнення) є розуміння поняття прав людини. Так, китайська міжнародно-правова доктрина завжди розглядала особу в контексті загального блага соціуму, суспільства, існуючих правових звичаїв та ритуалів; індійська – в залежності від кастового устрою і т.п. [14, с. 321-384]. Мусульманське міжнародне право, крім держави, визнає своїм суб'єктом індивіда (щоправда, лише представників мусульманської релігії). В цьому проявилась індивідуалістична сутність ісламської релігії.

Насамкінець, європейська концепція міжнародного права від періоду середньовіччя розвивається як концепція міждержавного права. Один з основоположників європейсько-християнської міжнародно-правової думки Ф.Вітторія, який одним з перших вивів дефініцію цього права, визначав його виключно як міждержавне, заперечуючи роль в ньому індивідів. Так, на довгий період (при цьому, претендуючи на універсальність) європей-

ська правова думка утверджуватиме першість держави, а не індивіда в міжнародному праві. З великими складностями такий підхід буде ламатись у ХХ ст. і причиною цього стануть дві світові війни.

Відтак, ідея міжнародного захисту прав людини не є ані сучасним, ані суто європейським винаходом. Тривалий період (від початку міжнародного спілкування) і в різних частинах світу створювались відповідні міжнародно-правові норми та їх тлумачення статусу індивіда. Відтак, європоцентричний підхід до поняття міжнародного захисту прав людини на сьогодні зазнає кризи. На перший план виходить необхідність врахування різних цивілізаційних підходів до процесу міжнародного захисту прав людини, вироблених протягом останніх двох тисячоліть.

Література:

1. Соловьев Э.Ю. Права человека в политическом опыте России (вклад и уроки XX столетия) http://www.philosophy.ru/iphras/library/reform/#_ftn1
2. Права человека. Учебник для вузов. – Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 573 с.
3. Саидов А.Х. Международное право прав человека.– Учеб. пособие. – М., 2002. – 197 с.
4. Незабитовский В.А. Собрание сочинений. – К.: 1884. — 369 с.
5. Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. - London: Oxford University Press. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1950. — 372 p.
6. Cornil P. Le traite de Suppiluliuma et Shattiwaza // Revue Internationale des Droits de l'Antiquite. - 3'e Serie, Tome XLV, 1998. – pp. 13–30.
7. Ishay M.R. The History of Human Rights. From Ancient Times to Globalization Era. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004. – 450 p.
8. Bauman R.A. Human rights in Ancient Rome. - London, New York: Routledge, 2000. - 193 p.
9. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М.: Республика, 1998. – 368 С.
10. Буткевич О.В. Правовой статус особи в міжнародному торговельному праві раннього Середньовіччя // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. Наукові праці економічно-правового факультету). — Том 10 (Випуск 14). – Частина I. — Одеса, 2007. — С. 109—117.
11. Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament. - Edited by James B. Pritchard. - Second Edition. - Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 1955. – 544 p.
12. Gillespie A. Ideas of Human Rights in Antiquity // Netherlands Quaterly of Human Rights. – Volume 17. – No 3. – September 1999. – pp. 233-258.
13. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. М.: Юристъ. 1999. – 335 с.
14. Права человека. Итоги века, тенденции, перспективы.-М.: Изд-во Норма, 2002.–448